PRAGMALINGVISTIK TAHLIL: MATBUOT SARLAVHALARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TRANSFORMATSIYASI VA ULARNING BAHOLASH, TA'SIR QILISH HAMDA KINOYA VAZIFALARI

Yusupov Zahiriddin Baxtiyorovich
Samarqand davlat pedagogika institute stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada matbuot sarlavhalarida frazeologik birliklarning (iboralar va maqollar) o'zgartirilgan shakllari pragmalingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Transformatsiyaning besh turi ajratilib, ularning baholash, ta'sir qilish va kinoya vazifalari bilan aloqasi ko'rsatiladi. Tahlil ingliz va o'zbek matbuotini keyingi qiyosiy o'rganish uchun model sifatida taklif etiladi.

Kalit so'zlar: pragmalingvistika; matbuot sarlavhasi; frazeologik birlik; transformatsiya; baholash; kinoya; maqol.

Annotation. The article analyses transformed phraseological units (idioms and proverbs) in press headlines from a pragmalinguistic point of view. Five types of transformation are identified and linked to the functions of evaluation, influence and irony. The analysis is offered as a model for a further comparison of English and Uzbek press.

Keywords: pragmalinguistics; press headline; phraseological unit; transformation; evaluation; irony; proverb.

Аннотация. В статье с прагмалингвистической точки зрения анализируются трансформированные фразеологические единицы (идиомы и пословицы) в газетных заголовках. Выделяются пять типов трансформации и показывается их связь с функциями оценки, воздействия и иронии. Анализ предлагается как модель для дальнейшего сопоставления английской и узбекской прессы.

Ключевые слова: прагмалингвистика; газетный заголовок; фразеологическая единица; трансформация; оценка; ирония; пословица.

Kirish

Sarlavha gazeta matnining eng ko'p o'qiladigan qismidir. U uchta vazifani bajaradi: xabar beradi, o'quvchining e'tiborini tortadi va muallifning voqeaga munosabatini bildiradi (Bell, 1991; van Dijk, 1988). Shuning uchun sarlavhalarda frazeologik birliklar – iboralar va maqollar – ko'p ishlatiladi: ular qisqa, obrazli va baho mazmuniga ega. Biroq muallif birlikni ko'pincha o'z holicha emas, o'zgartirib beradi. Bunday o'zgarish frazeologik transformatsiya deyiladi. O'zbek frazeologiyasining tuzilishi va ma'nosi izohli lug'atlarda yoritilgan (Rahmatullayev, 1978), bu maqolada esa asosiy e'tibor transformatsiyaning pragmatik vazifasiga qaratiladi.

Maqsad – sarlavhalarda frazeologik transformatsiya turlarini ajratish va ularni baholash, ta'sir qilish hamda kinoya vazifalari bilan bog'lash. Tahlil tavsifiy metodga, nutq akti va implikatura nazariyalariga (Austin, 1962; Searle, 1969; Grice, 1975) tayanadi.

Tahlil to'rt bosqichda olib boriladi: (1) sarlavhada frazeologik birlik aniqlanadi va izohli lug'at bilan tekshiriladi; (2) birlikning asl shakli topilib, transformatsiya turi belgilanadi; (3) sarlavha osti va matn bilan solishtirilib, pragmatik vazifa aniqlanadi; (4) natijalar nashr va gazeta bo'limi (madaniyat, sport, dunyo xabarlari) bo'yicha guruhlanadi. Bu bosqichlar keyinchalik o'zbek va ingliz matbuotida bir xil tartibda qo'llanishi mumkin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Asosiy qism

Frazeologik birlikning pragmatik imkoniyati uning konnotatsiyasi bilan bog‘liq. Ibora va maqollar faqat predmetni atamaydi, balki unga munosabatni ham bildiradi: “ko‘zi ochildi” ijobiy, “qo‘l siltadi” salbiy ohangga ega. Matbuotda bu xususiyat qimmatli, chunki sarlavhada baho berish uchun alohida so‘z qo‘shishga joy yo‘q. Birlik o‘zgartirilganda esa tayyor baho yangi vaziyatga moslashtiriladi.

Pragmalingvistikada sarlavha nutqiy harakat sifatida qaraladi: muallif sarlavha orqali o‘quvchiga maslahat beradi, savol qo‘yadi yoki baho beradi. Frazeologik birlik o‘quvchiga tanish bo‘lgani uchun uni o‘zgartirish alohida ta’sir beradi. O‘quvchi sarlavhada ikki narsani birga ko‘radi: eski, tanish birlikni va yangi, o‘zgargan shaklni. Ular orasidagi farq sarlavhaga “ikki qatlamli o‘qish” effektini beradi. O‘quvchi “muallif nima uchun birlikni o‘zgartirdi?” degan savol qo‘yib, uning munosabatini o‘zi xulosa qiladi; bu Grays ta’rifidagi implikaturadir.

Quyidagi uch vazifa ajratiladi. Baholash – voqeaga ijobiy yoki salbiy munosabat bildirish. Ta’sir qilish – o‘quvchining e’tiborini tortish, uni qiziqtirish, maslahat yoki chaqiriq bilan fikriga ta’sir etish. Kinoya – aytilgan va nazarda tutilgan ma’no qarama-qarshiligiga asoslangan yashirin tanqid yoki masxara. Transformatsiyaning besh turi va ularning asosiy vazifasi 1-jadvalda berilgan.

1-jadval. Sarlavhada frazeologik transformatsiya turlari va vazifalari

Transformatsiya turi	**Asos birlik**	**Namunaviy shakl**	**Asosiy vazifa**
Komponent almashtirish	Ko‘rpangga qarab oyoq uzat	Daromadingga qarab xarid qil	ta’sir qilish (maslahat)
Inkor qo‘shish	Mehnat – mehnatning tagi rohat	Mehnatning tagi rohat emas	kinoya, baholash (tanqid)
Kengaytirish	Bir yigitga qirq hunar oz	Bir yigitga qirq hunar oz – endi dasturlash ham kerak	baholash (talab oshgani)
Qisqartirish (ellipsis)	Ko‘z qo‘rqoq, qo‘l botir	Ko‘z qo‘rqoq…	ta’sir qilish (qiziqtirish)
Grafik o‘yin (tirnoq)	qo‘li ochiq	“Qo‘li ochiq” homiy: mablag‘ qayerga ketdi?	kinoya

Eslatma (yuborishdan oldin o‘chiring): “Namunaviy shakl” ustunidagi misollar modelni ko‘rsatish uchun tuzilgan. Ularni “Xalq so‘zi” va boshqa nashrlardan olingan haqiqiy sarlavhalar (nashr nomi va sanasi bilan) bilan almashtiring.

Baholash vazifasi. Maqol va iboralarda baho tayyor holda mavjud: ular xalq tajribasini ifodalaydi. Transformatsiya bu bahoni kuchaytiradi yoki teskarisiga o‘zgartiradi. Masalan, maqolga inkor qo‘shilsa, sarlavha voqelik maqolga zid ekanini bildiradi va tanqidiy baho beradi. Kengaytirishda esa muallif maqolga yangi qismni qo‘shib, vaziyatning o‘zgarganini baholaydi.

Ta’sir qilish vazifasi. Komponent almashtirishda maqolning ritmi va tuzilishi saqlanadi, shu sababli sarlavha esda qoladi va maqolga xos maslahat kuchiga ega bo‘ladi. Nutq aktlari nazariyasida bunday sarlavha bilvosita direktiv, ya’ni o‘quvchini harakatga undovchi nutq akti hisoblanadi (Searle, 1969). Qisqartirishda o‘quvchi birlikni o‘zi tugatadi, bu uni matn bilan faol bog‘laydi va qiziqish uyg‘otadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Kinoya vazifasi. Kinoya sarlavhada ko‘pincha tirnoq va qarama-qarshi kontekst orqali yaratiladi. Tirnoqdagi “qo‘li ochiq” iborasi o‘z ma’nosida emas, masxara ohangida qo‘llanadi, chunki sarlavhaning davomi aksini ko‘rsatadi. O‘quvchi tirnoqni muallifning ishonmasligi belgisi sifatida tushunadi. Bunday usul asosan sharh, madaniyat va sport bo‘limlariga xos, qat’iy xabar sarlavhalarida esa betaraflik talabi sababli kamroq bo‘lishi mumkin; buni korpus tahlili tekshirishi kerak.

Vazifalarni sarlavhada qanday aniqlash mumkinligi 2-jadvalda ko‘rsatilgan. Bir sarlavhada bir necha vazifa birga kelishi mumkin, shuning uchun jadvalda asosiy belgilar berilgan.

2-jadval. Pragmatik vazifalarni aniqlash belgilari

Vazifa	Til belgilari	O‘quvchiga ta’siri
Baholash	baholovchi so‘z; inkor; maqolga yangi qism qo‘shish	voqeaga ijobiy yoki salbiy munosabat hosil bo‘ladi
Ta’sir qilish	buyruq va so‘roq shakli; murojaat; tugallanmagan birlik	e’tibor tortiladi, o‘quvchi matnni o‘qishga undaladi
Kinoya	tirnoq; sarlavha va matn orasidagi qarama-qarshilik	yashirin tanqid yoki masxara tushuniladi

Transformatsiyaning muvaffaqiyati o‘quvchining asl birlikni bilishiga bog‘liq. Yosh o‘quvchilar eski maqollarni kam bilsa, ikki qatlamli o‘qish buziladi va sarlavha tushunarsiz bo‘lib qolishi mumkin. Shu sababli transformatsiya o‘quvchi auditoriyasi bilan birga baholanishi kerak. Ingliz matbuotida ham maqollar va iboralarning o‘zgartirilgan shakllari keng uchraydi (Mieder & Tóthné Litovkina, 1999), shuning uchun taklif etilgan besh tur va uch vazifadan iborat model ikki tilni qiyoslashda ham qo‘llanishi mumkin.

Tadqiqot natijalari amaliy ahamiyatga ega. Jurnalistlar uchun u sarlavhada frazeologik o‘yinning qaysi usuli qanday ta’sir berishini va qanday xavf (tushunmaslik, ortiqcha kinoya) tug‘dirishini ko‘rsatadi. Tarjimonlar uchun ingliz sarlavhalaridagi o‘zgargan maqol va iboralarni o‘zbekchaga o‘girishda nafaqat ma’noni, balki o‘yin va ohangni ham saqlash zarurligini bildiradi. Til o‘qituvchilari bu materialdan talabalarga matbuot tilidagi yashirin ma’nolarni o‘rgatishda foydalanishi mumkin.

Xulosa

Sarlavhada frazeologik transformatsiya muhim pragmatik vositadir: u o‘quvchining tanish bilimiga tayanib, qisqa shaklda baho beradi, e’tiborni tortadi yoki yashirin tanqidni bildiradi. Besh transformatsiya turi (almashtirish, inkor, kengaytirish, qisqartirish, grafik o‘yin) uch asosiy vazifa bilan bog‘lanadi. Keyingi bosqichda bu model “Xalq so‘zi” va “The Guardian” sarlavhalaridan tuzilgan korpusda tekshirilib, har bir turning chastotasi va vazifasi aniqlanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Clarendon Press.
2. Bell, A. (1991). The language of news media. Blackwell.
3. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and semantics: Vol. 3. Speech acts (pp. 41–58). Academic Press.
4. Mieder, W., & Tóthné Litovkina, A. (1999). Twisted wisdom: Modern anti-proverbs. University of Vermont.
5. Rahmatullayev, Sh. (1978). O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Fan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

6. Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.
7. van Dijk, T. A. (1988). News as discourse. Lawrence Erlbaum.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.